

ZIJ SCHREVEN GESCHIEDENIS

Historische documenten
uit het Oude Nabije Oosten
(2500 – 100 v. Chr.)

redactie:

R.J. DEMARÉE
K.R. VEENHOF

Ex Oriente Lux, Leiden
Peeters, Leuven
2003

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN VAN HET
VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP „EX ORIENTE LUX”

XXXIII

ZIJ SCHREVEN GESCHIEDENIS

Historische documenten
uit het Oude Nabije Oosten
(2500 – 100 v. Chr.)

•

DE RESTAURATIESTÈLE VAN TOETANCHAMON

JACOBUS VAN DIJK

INLEIDING

Op 28 juni 1905 werd in de noordoostelijke hoek van de Grote Zuilenhal van de tempel van Amon in Karnak een grote stèle gevonden die een belangrijke historische inscriptie bleek te bevatten van de toen nog vrijwel onbekende koning Toetanchamon¹. De tekst beschrijft de desastreuze toestand waarin Toetanchamon's voorganger, de 'ketter-koning' Achnaton, Egypte had achtergelaten en de maatregelen die de nieuwe koning na zijn troonsbestijging nam om daaraan een eind te maken. De stèle is van een harde, roodachtige zandsteen, een materiaal dat de begeerte van latere bouwers heeft opgewekt, want er is getuige een verticale rij van elf rechthoekige gaten in het midden een poging ondernomen de stèle in twee helften te splijten, iets dat gelukkig niet gelukt is. Later is er, vermoedelijk bij een aardbeving, een stuk van een van de zuilen van de Grote Zuilenhal bovenop gevallen, waardoor de stèle in vijf stukken brak. Desondanks zijn de dertig regels waaruit de tekst bestaat grotendeels compleet en de meeste lacunes bezorgen ons niet al te veel moeilijkheden. Een tweetal fragmenten van een duplicaat werden in 1907 resp. 1940 gevonden in de tempel van Montoe in Karnak². Deze bevatten gedeelten van de laatste 13 regels van de tekst, maar helaas ontbreken nu juist de weinige passages die op de complete stèle onduidelijk zijn.

De grote stèle in de Amon-tempel stond oorspronkelijk vrijwel zeker tegen de westelijke flank van de noordelijke toren van de Derde Pyloon, de toenmalige, door Amenhotep III gebouwde façade van de tempel. De fragmenten van het duplicaat in de Montoe-tempel werden in de fundering van een latere bouwfase aangetroffen, maar ook hier zal de stèle tegen het front van de tempel van Amenhotep III hebben gestaan. Tegenwoordig bevindt de stèle zich in het Egyptisch Museum in Cairo; ook het eerste van de twee duplicaat-fragmenten bevindt zich daar³.

De lunet van de stèle bevat een traditionele, symmetrisch vormgegeven dubbele offerscène. Onder de gevleugelde zonnescijf staan in het midden twee maal de beide hoofdgoden van Thebe, Amon en Moet, afgebeeld. Voor hen

¹ Legrain 1905 en 1907a. Hoogte 2.54m, breedte 1.29m.

² Legrain 1907b; Varille 1943, 19, Pl. 48.

³ Stèle: CG 34183, Lacau 1906-26, 224-230, Pl. 70; fragment: CG 34184, Lacau 1906-26, 230-231. Foto's van de stèle zijn verder o.a. te vinden in Legrain 1907, plaat tegenover p. 168; Hari 1964, fig. 43; Freed e.a. 2000, 181, afb. 142. Foto's van de fragmenten behalve bij Varille ook in Hari 1964, fig. 44-45.

staat Toetanchamon, die links bloemen, rechts een plengvat aanbiedt. Amon strekt zijn *was*-scepter en een levensteken naar de koning uit. Korte inscripties boven de figuren geven hun namen en titels. Achter de koning stond oorspronkelijk zijn gemalin Anchesenamon, maar deze is later weggehakt, compleet met haar naam en titels; de vrijgekomen ruimte is opgevuld met een aantal hiërogliefen die qua grootte nogal contrasteren met de andere inscripties op de stèle en die een traditionele heilwens inhouden: „alle leven, bescherming, duurzaamheid, macht en gezondheid zijn rondom hem zoals (om) Re voor eeuwig”. Onder deze voorstelling begint de hoofdtekst, die aan de onderkant wordt afgesloten met een ornamentale band met in het midden de cartouches van Toetanchamon, geflankeerd door tweemaal vijf emblemen die bestaan uit kieviten met in aanbidding geheven menselijke armen rustend op de hiëroglief voor „alle” en vergezeld van het teken voor „aanbidden”. Dit embleem betekent „alle onderdanen aanbidden”, nl. de koning, hier vertegenwoordigd door zijn cartouches. Deze ornamentale afsluiting ontbreekt overigens op het duplicaat uit de Montoe-tempel, die ook wat de kwaliteit van de hiërogliefen betreft de indruk wekt een ‘goedkopere’ versie van het exemplaar in de Amon-tempel te zijn.

Wie voor het uithakken van de figuren van koningin Anchesenamon verantwoordelijk is is volstrekt duidelijk, want dit is niet de enige verandering die is aangebracht: ook alle cartouches van Toetanchamon zijn vervangen door die van koning Horemheb. Toch bestaat over de oorspronkelijke eigenaar geen twijfel, want de tekst begint met de volledige, uit vijf namen bestaande titulatuur van Toetanchamon en daarvan zijn alleen de twee laatste, in cartouches geschreven namen vervangen. Sporen van de oorspronkelijke namen zijn overigens ook daar nog door de nieuwe heen zichtbaar en ook de stijl van de figuren in de lunet wijst onmiskenbaar op Toetanchamon.

De tekst van wat nu algemeen als de Restauratiestèle bekend staat is al kort na de ontdekking gepubliceerd⁴ en het is gezien het historisch belang ervan niet verwonderlijk dat hij ook al meerdere malen is vertaald⁵; toch ontbreekt tot dusver een grondige collationering van het origineel en is er maar één enkele uitvoerig becommentarieerde vertaling verschenen⁶.

Strikt genomen is er in door Egyptische schrijvers gecomponeerde officiële teksten geen formeel onderscheid tussen ‘proza’ en ‘poëzie’: ook koninklijke inscripties zoals deze tekst van Toetanchamon zijn in verzen met een metrisch schema geschreven. Omdat in dit soort teksten, anders dan bij literaire teksten op papyrus (waar in de meeste gevallen rode punten de verzen van elkaar scheiden) een zichtbare indeling in verzen ontbreekt en er onder Egyptologen over de

⁴ Legrain 1907a; Lacau 1906–26, 224–230; Helck 1958, 2025–2032; Hari 1964, Pl. 21–23 (incl. commentaar).

⁵ Van de complete vertalingen noem ik hier naast die van van Legrain en Bennett die van Helck 1961, 365–368; Schlögl 1989, 85–88; Davies 1995, 30–33 en Murnane 1995, 212–214.

⁶ Bennett 1939.

regels van de Egyptische metriek nog geen eenstemmigheid heerst, heb ik ervoor gekozen de vertaling in doorlopende regels ('proza') weer te geven.

VERTALING

¹ [Jaar 1^a], 4e maand van het overstromingsseizoen, 19e dag onder de regering van de Majesteit van de Horus „De Sterke Stier, volmaakt van geboorten”, de Beide Meesteressen [„Volmaakt van wetten, die de Beide Landen tot rust brengt”], de Gouden Horus „Verheven van verschijningen, die de goden tevreden stelt”, de Koning van Opper- en Neder-Egypte [Nebcheperoere]^b, de Zoon van Re [Toetanchamon, heerser van het Zuidelijke Heliopolis^c], begiftigd met leven voor eeuwig zoals Re, bemind door ² [Amon-Re], heer van de Troon der Beide Landen, de voornaamste van Ipet-soet^d, Atoem, de Heer der Beide Landen, de Heliopolitaan, Re-Harachty, Ptah, die ten zuiden van zijn muur is, de heer van [Anchtawy^e, ...] en Thoth, de heer van de godsworden.

[Zijne] Maje[steit] was verschenen [als Koning van Opper- en Neder-Egypte op de Horus-troon van de lev]enden^f zoals zijn vader Re elke dag, ³ de volmaakte [god], de zoon van Amon, de telg van Kamoetef, het vruchtbare zaad, het heilige ei, hij die door Amon zelf verwekt is, va[der en moeder^g van de Beide Lan]den, die formeert degene die hem geformeerd heeft en baart degene die hem gebaard heeft, voor wiens geboorte de Zielen van ⁴ Heliopolis bijeenkwamen om te maken een koning van eeuwige terugkeer, een blijvende Horus van eeuwige duur, een volmaakt heerser die doet wat nuttig is voor zijn vader en voor alle goden, die voor hem wat vervallen was herstelt tot een monument dat blijft bestaan ⁵ tot in eeuwigheid, die voor hem de chaos (*isfet*) uit het hele land verdrijft, zodat de scheppingsorde (*ma'at*) (weer) op haar plaats is, want hij maakt dat leugen (weer) verafschuwd wordt en dat het land (weer) is zoals toen het werd geschapen.

Toen Zijne Majesteit als koning verscheen ⁶ waren de tempels van de goden en godinnen van Elefantine [tot aan] de moerassen van de Delta [.....] vervallen tot ruïnes, ⁷ hun schrijnen waren bouwvallig geworden en veranderd in heuvels overwoekerd met distels, hun heiligdommen waren onherkenbaar geworden, hun kapellen waren tot een voetpad geworden. ⁸ Het land was in nood en de goden — die hadden dit land de rug toegekeerd. Wanneer een leger naar Syrië werd gezonden om de grenzen van Egypte uit te breiden dan had het geen enkel succes. ⁹ Wanneer men een god aanriep om iets van hem te vragen dan reageerde hij in 't geheel niet, en evenzo wanneer men tot welke godin dan ook bad dan reageerde ook zij in 't geheel niet. Hun harten (nl. die van de mensen) waren zwak in hun lichamen ¹⁰ en zij schaadden wat is gemaakt.^h

Toen echter enige tijd voorbij was gegaan verscheen Zijne Majesteit op de troon van zijn vader; hij regeerde de Oevers van Horus en het Zwarte en het Rode

Land stonden onder zijn gezag en heel de aarde boog ¹¹ voor zijn macht. Zijne Majesteit resideerde in zijn paleis in het domein van A'acheperkareⁱ zoals Re in de hemel. Daar was Zijne Majesteit bezig met het bestuur van dit land, de dagelijkse zaken van de Beide Oevers, toen hij ¹² bij zichzelf te rade ging, waarbij hij allerlei voortreffelijke daden onderzocht en voortdurend op zoek was naar wat nuttig was voor zijn vader Amon, namelijk diens verheven cultusbeeld te (laten) maken van echt witgoud. Hij overtrof wat vroeger gedaan was: hij herschiep ¹³ zijn vader Amon op 13 draagstangen^j, waarbij diens heilige cultusbeeld van witgoud, lapis lazuli, turkoois en allerlei (andere) kostbare stenen was, terwijl de Majesteit van deze verheven god vroeger op ¹⁴ 11 draagstangen had gerust. Hij herschiep Ptah, die ten zuiden van zijn muur is, de heer van Anchtawy, waarbij diens verheven beeld op 11 draagstangen rustte en zijn heilige cultusbeeld van witgoud, lapis lazuli, turkoois en allerlei (andere) kostbare stenen was, terwijl de Majesteit van ¹⁵ deze verheven god vroeger op 9 (?) draagstangen had gerust.

Zijne Majesteit maakte monumenten voor de goden, vormde hun cultusbeelden van puur witgoud uit de beste mijnstreken en restaureerde hun schrijnen ¹⁶ tot monumenten voor de eeuwigheid die van al het nodige waren voorzien voor altijd; hij stelde een offercultus voor hen in als dagelijks ritueel en voorzag hen van voedseloffers op aarde. Hij overtrof ¹⁷ wat vroeger geweest was en ging verder dan wat sinds de tijd van de voorouders was gedaan: hij wijdde lagere en hogere priesters in uit de gelederen van de kinderen van de elite van hun steden, zonen van welbekende notabelen. ¹⁸ Hij verrijkte hun [offertafels] (d.w.z. die van de goden) met goud en zilver, koper en brons, en met oneindig veel [.....]. Hij vulde hun werkplaatsen met slaven en slavinnen uit de buit van de veldtochten van Zijne Majesteit. ¹⁹ Hij vermeerderde alle [inkomsten] van de tempels, verdubbelde, verdrievoudigde, verviervoudigde (ze), en wel zilver, goud, lapis lazuli, turkoois en allerlei (andere) kostbare stenen, koningslinnen, wit linnen en fijn linnen, moringa-olie, gom en vet, ²⁰ [...], wierook, balsem, myrrhe en oneindig veel meer van allerlei goede dingen. Zijne Majesteit — hij leve, zij voorspoedig en gezond — liet hun barken voor op de Nijl bouwen van nieuw pijnboomhout van het Libanon-gebergte, ²¹ het beste uit Negau^k, beslagen met goud uit de beste mijnstreken, zodat ze de Nijl zouden verlichten. Zijne Majesteit — hij leve, zij voorspoedig en gezond — consecreerde slaven en slavinnen en vrouwelijke musikanten en danseressen ²² die dienaressen (?) in het koninklijk paleis waren geweest, waarbij hun arbeidskosten ten laste kwamen van het paleis en het schathuis van de Heer der Beide Landen, (met de woorden): „Ik maak dat zij beschermd en gevrijwaard (d.w.z. van ander werk) zijn ten behoeve van mijn vader^l en van alle (andere) goden, ²³ in de wens hen ermee tevreden te stellen dat gedaan wordt wat hun ka's wensen zodat zij Egypte zullen beschermen”.

De goden en godinnen die in dit land zijn — hun harten zijn vol blijdschap, en de bezitters van schrijnen ²⁴ juichen! De oevers jubelen luid en vrolijk gelach

klinkt in het hele land nu de goede toestand (weer) is ontstaan. De Enneade die in het Grote Heiligdom^m is — hun armen zijn in aanbidding geheven en hun handen zijn gevuld met sed-feestenⁿ voor ²⁵ eeuwig en altijd; alle leven en macht waarover zij beschikken is bestemd voor de neus van de zegerijke koning^o, de Horus die steeds opnieuw geboren wordt^p, de geliefde zoon van zijn vader Amon, de Koning der Goden, die hem formeerde opdat hij hem zou formeren, de Koning van Opper- en Neder-Egypte, [Nebcheperoere], bemind door Amon, zijn waarlijk oudste zoon, ²⁶ die hij liefheeft, die de vader die hem geschapen heeft beschermt, wiens koningschap het koningschap van zijn vader Osiris^q is, de Zoon van Re, [Toetanchamon, heerser van het Zuidelijke Heliopolis], de zoon die effectief is voor hem die hem geformeerd heeft, rijk aan monumenten, met talrijke wonderdaden, ²⁷ die recht uit zijn hart monumenten maakt voor zijn vader Amon, (een koning) volmaakt van geboorten, een vorst die Egypte hersticht.

Op deze dag^f verbleef men (d.i. de koning) in het volmaakte paleis dat in het domein van wijlen A'acheperkare is. [Zijne Majesteit — hij leve, zij voorspoedig en gezond —] ²⁸ was vol jeugdige kracht, terwijl hij bezit nam van „zij die over zijn lichaam ijlt”^s, want Chnoem^t had hem gevormd [.....]. Iemand machtig van arm is hij, iemand die boven een sterke uitsteekt, groot aan kracht als de zoon van Noet (d.i. Seth), ²⁹ machtig van arm als Horus, iemand zoals er geen tweede bestaat onder de dapperen van heel de aarde tesamen, alwetend als Re, [kundig als Pta]h, geleerd als Thoth, iemand die wetten uitvaardigd, wiens bevelen doeltreffend zijn, [.....], ³⁰ voortreffelijk van uitspraken, de Koning van Opper- en Neder-Egypte, de Heer der Beide Landen, de Heer die de rituelen uitvoert, de Heer van de levenskracht, [Nebcheperoere], die de go[den] tevreden stelt, de lijfelijke Zoon van Re die hij liefheeft, de Heer van alle vreemde landen, de Heer der troonsbestijgingen, [Toetanchamon, heerser van het Zuidelijke Heliopolis], begiftigd met leven, duurzaamheid en macht zoals Re [voor eeuwig en altijd].

^a Zie Commentaar. ^b In de hele inscriptie zijn de twee cartouches met de namen Nebcheperoere Toetanchamon uitgehakt en vervangen door die van Djesercheperoere Horemheb. ^c Heliopolis, in het noorden van Egypte, is het centrum van de cultus van de zonnegod Re, maar Amon-Re heeft als zonnegod in de zuidelijke stad Thebe zijn eigen 'Heliopolis'. ^d De grote tempel van Amon in Karnak. ^e „Die ten zuiden van zijn muur is”: nl. de muur van Memphis; ook Auchtawy („Leven van de Beide Landen”) is een benaming van (een deel van) deze stad. ^f De lacune is langer dan in de verschillende edities is aangegeven, maar de preciese invulling blijft onzeker. ^g Ook hier is ruimte voor meer dan alleen het „vader van de Beide Landen” dat in de edities wordt gegeven; „vader en moeder” lijkt een plausibele lezing: Amon en de koning als diens aardse belichaming worden daarmee als de androgyne scheppergod aangeduid, zoals ook bij de voorafgaande frasen het geval is. ^h Tot dusver is steeds aangenomen dat „hun harten” op de goden slaat, die zich immers van Egypte hebben afgekeerd, maar het lijkt waarschijnlijker dat hier de mensen („men” in de voorafgaande zinnen) worden bedoeld. „Wat is gemaakt” is de schepping, de geordende wereld, zie Seeber (1976), 110 n. 428. Deze wordt door de dagelijkse tempelrituelen symbolisch in stand gehouden en aan deze

rituelen is onder Toetanchamon's voorganger een eind gemaakt. Dat het om de tempelcultus gaat wordt gesuggereerd door een passage in het Dodenboek van Ani, die na het passeren van het dodengericht door Thoth wordt verwelkomt met de woorden: „hij heeft de offers in de tempels niet verminderd, hij heeft niet geschaad wat is gemaakt”. Ook Oeserhat zegt van zichzelf: „Ik heb (de scheppingsorde) niet geschaad, ik heb geen wanorde (*isft*, het tegenovergestelde van *ma'at*) bedreven”. Niet de goden maar de mensen verstoren met hun gedrag de wereldorde.ⁱ Het paleis van A'acheperkare, d.i. Thoetmosis I, op de westoever bij Memphis, vlakbij de pyramiden van Giza, wordt in meerdere teksten genoemd en fungeerde kennelijk als woonpaleis van de farao's van de 18e dynastie.^j Zie Commentaar.^k Ten zuiden van Byblos.^l De tekst heeft „mijn vaders”, maar waarschijnlijk is dit een verschrijving: met „mijn vader” wordt immers Amon bedoeld; vgl. ook r. 4.^m De Enneade is die van Heliopolis; het Grote Heiligdom is een aanduiding van de tempel van deze stad (of van het Thebaanse equivalent ervan, zie noot b).ⁿ Het Sed-feest is het oeroude jubileumfeest waarbij de koning in een lange reeks rituelen 'stierf' en voorzien van nieuwe kracht werd herboren; het werd in elk geval tijdens het Nieuwe Rijk in het dertigste regeringsjaar van de koning gevierd en daarna iedere drie jaar herhaald.^o Vgl. de afbeelding boven de inscriptie, waarin Amon de was-scepter (*was* = 'macht') en het anch- (levens)teken naar de neus van de koning uitstrekt.^p *whm mswt* „die de geboorten herhaalt”: door de revolutie van Toetanchamon's voorganger Achnaton is de eeuwige kosmische kringloop van dood en wedergeboorte, waarbij de gestorven koning Osiris wordt en zijn zoon en opvolger de nieuwe Horus op aarde, verbroken. De term *whm mswt* wordt vaak gebruikt wanneer na een periode van onrust een nieuwe koning de wereldorde herstelt.^q Vgl. de vorige noot.^r Met „op deze dag” wordt terugverwezen naar de aan het begin van de tekst genoemde datering.^s „Zij die over zijn lichaam ijlt” is een van de vele bijnamen van de vuurspuwende uraeus aan het voorhoofd van de koning, maar de preciese betekenis is onduidelijk.^t De god Chnoem modeleert de mens en zijn ka uit pottenbakkersklei.

COMMENTAAR

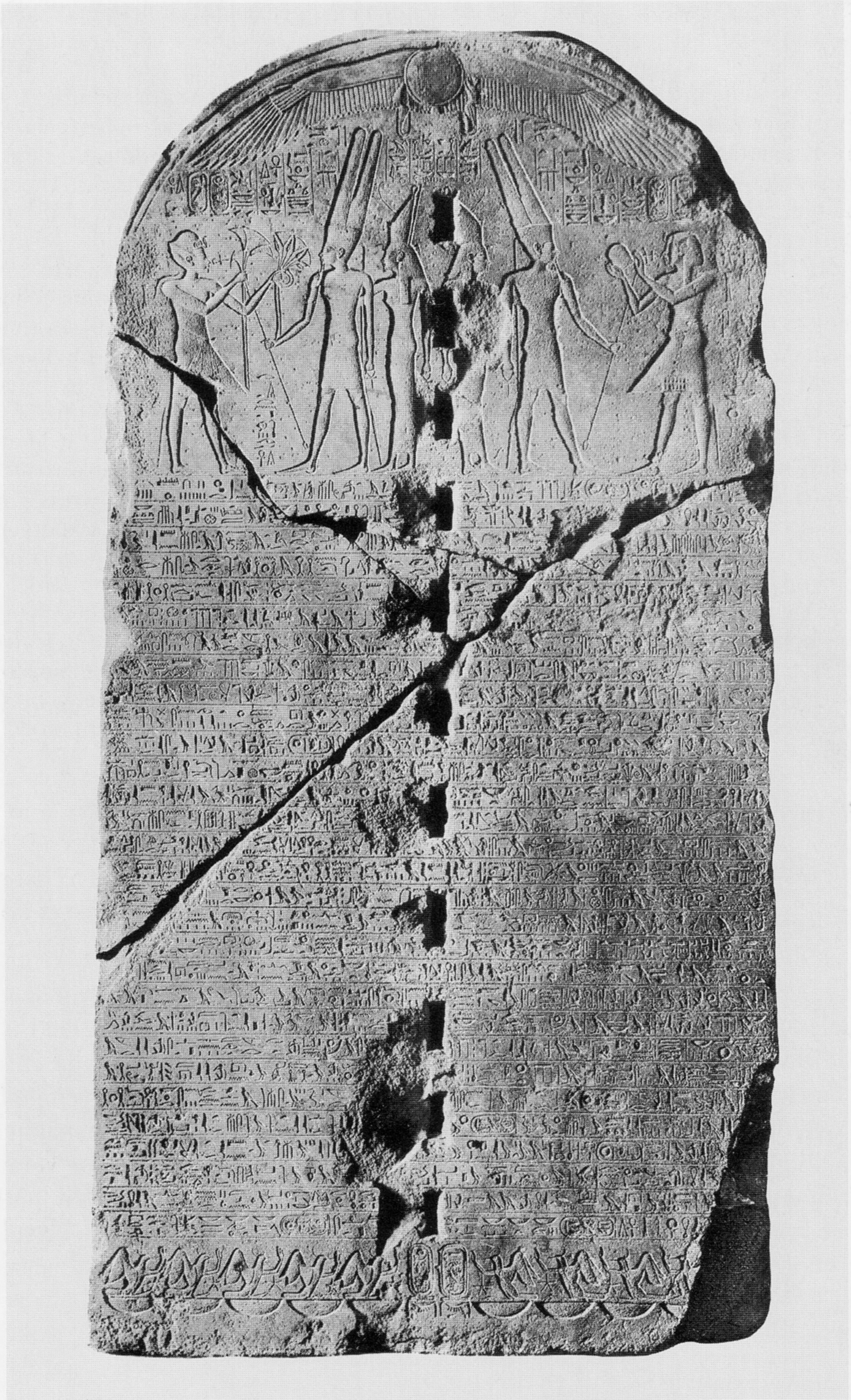
De Restauratiestèle van Toetanchamon behoort tot een kleine groep documenten die ons enig inzicht geven in de wijze waarop de koningen na Achnaton de gevolgen van diens revolutie ongedaan probeerden te maken⁷. Hoewel de tekst ten dele aansluit bij het aloude genre van de chaos-beschrijving (het land is tot wanorde vervallen, maar de nieuwe koning herstelt de scheppingsorde en met hem breekt een periode van nieuwe welvaart aan)⁸ en dus niet vrij van enige literaire overdrijving is, zijn de achterliggende feiten duidelijk genoeg. Achnaton had de traditionele polytheïstische godsdienst van Egypte vervangen door de verering van één enkele god, de als een zonneschijf met stralen afgebeelde Aton, en had zich een paar jaar na zijn troonsbestijging teruggetrokken in zijn nieuwe religieuze hoofdstad Achetaton, tegenwoordig bekend als Amarna⁹. Uit Achnaton's

⁷ Zie voor een korte evaluatie van deze documenten Leprohon 1985.

⁸ Vgl. Assmann 1983.

⁹ De Amarna-periode is nog steeds met veel controverses omgeven en dat zal ook altijd wel zo blijven. Een recent overzicht is te vinden in van Dijk 2001.

De restauratiestèle van Toetanchamon

eigen regeringsperiode zijn vrijwel geen tekstgetuigen bewaard gebleven waaruit wij kunnen opmaken wat er met de talloze over heel Egypte verspreide tempels gebeurde. Fragmenten van een decreet uit het begin van Achnaton's regering maken duidelijk dat deze instellingen belastingen moesten afdragen aan een nieuwe Aton-tempel in Karnak¹⁰. Later, als Achnaton naar Amarna is verhuisd en zijn godsdiensthervorming een nog radicalere wending neemt, worden in vele tempels en grafkapellen, vooral in Thebe en verder naar het zuiden maar ook elders, namen en voorstellingen van de oude goden (en met name die van Amon) uitgehakt. Uit de tekst van Toetanchamon blijkt echter voor het eerst dat alle tempels in het hele land daadwerkelijk niet langer functioneerden: wat ooit voor iedereen behalve de priesters verboden terrein was, was nu tot een openbaar voetpad geworden, al zullen we de mededeling dat ze al binnen een paar jaar „tot ruïnes waren vervallen” wel niet al te letterlijk moeten nemen. Een en ander betekende echter wel dat niet alleen de cultus stopte, maar ook dat de tempels voortaan verstoken waren van inkomsten, want die gingen naar de nieuwe religieuze instituties van de Aton in Amarna. Dit had ongetwijfeld verstrekkende gevolgen voor de economie en het bestuur, vooral op lokaal niveau.

Door het stil leggen van de cultus met zijn dagelijkse en jaarlijkse cycli van rituelen werd bovendien de scheppingsorde ondermijnd en de gevolgen bleven dan ook niet uit: de goden keerden Egypte de rug toe, zij sloegen geen acht meer op gebeden en ook het leger was niet langer opgewassen tegen zijn vijanden (die representanten zijn van de chaosmachten die de scheppingsorde belagen). Natuurlijk heeft ook deze mededeling een propagandistische strekking — niet voor niets wordt juist Syrië met name genoemd. Egypte was in deze tijd verwickeld in een al jaren durende machtsstrijd met de Hethieten om de hegemonie in Syrië-Palestina en verscheidene vazallen van Egypte in het Noorden waren al naar de Hethieten overgelopen. Uit de correspondentie van deze vazallen met het hof in Amarna blijkt dat Achnaton kennelijk niet bereid of in staat was aan deze situatie een eind te maken en dat zal ongetwijfeld diens machtsbasis in het leger ondermijnd hebben. Na een periode van onzekerheid na Achnaton's dood wordt dan ook de opperbevelhebber van het leger, generaal Horemheb, de werkelijke nieuwe machthebber, al is het formeel als regent voor de jeugdige Toetanchamon¹¹. Het lijkt geen twijfel of de maatregelen die in de Restauratietekst van Toetanchamon worden beschreven werden uitgevaardigd op instigatie van Horemheb (en uitgevoerd onder leiding van de schatmeester Maya); later, als Horemheb zelf koning is geworden, beschrijft hij vergelijkbare hervormingen in zijn kroningsinscriptie en in een groot bestuurlijk decreet. Dat Horemheb dan op Toetanchamon's restauratiestèle diens cartouches door de zijne laat vervangen lijkt dan ook niet meer dan logisch.

¹⁰ Vgl. Murnane 1995, 30–31.

¹¹ Zie van Dijk 1993 en 1994.

TOETANCHAMON

Toetanchamon, dank zij de ontdekking van zijn nagenoeg ongeschonden graf in 1922 nu de bekendste koning uit het oude Egypte, werd als Toetanchaton geboren aan het hof van Achnaton in Amarna, misschien rond diens 12e regeringsjaar. Waarschijnlijk was hij een zoon van Achnaton en diens bijvrouw Kyia. Samen met zijn volle zuster Baketaton groeide hij op onder de hoede van zijn grootmoeder, koningin Teje. Als Achnaton in zijn 17e regeringsjaar sterft en ook zijn directe opvolger (koningin Nefertiti?) van het toneel is verdwenen wordt Toetanchaton als enige mannelijke nakomeling van het koningshuis tot koning uitgeroepen. Al voor die tijd is er een huwelijk gearrangeerd met zijn halfzuster, de derde dochter van Achnaton en Nefertiti, Anchesenpaaton. Hij zal dan niet veel ouder geweest zijn dan een jaar of vijf, zes. De werkelijke macht wordt uitgeoefend door de opperbevelhebber van de Egyptische strijdkrachten, Horemheb, die zelf officieel de positie van kroonprins en regent bekleedt. Binnen een jaar verlaat het hof Amarna en keert terug naar de oude hoofdstad Memphis; aan de godsdienstige en bestuurlijke revolutie van Achnaton wordt een eind gemaakt en de god van de dynastie, Amon van Thebe, wordt opnieuw de belangrijkste god van het land. Koning en koningin heten voortaan Toetanchamon en Anchesenamou. Overal in het land worden de hervormingen onder leiding van de schatmeester Maya energiek ter hand genomen en er ontvouwt zich een omvangrijk bouwprogramma, met name in Thebe (Eaton-Krauss 1988), waarbij ook al gebruik wordt gemaakt van blokken afkomstig van bouwwerken van Achnaton, die nu stelselmatig worden afgebroken. Teksten en voorstellingen benadrukken voortdurend dat Toetanchamon de zoon en legitieme opvolger is van Amenhotep III, Achnaton's vader. De buitenlandse (militaire) politiek wordt geleid door Horemheb, die zijn handen vol heeft aan de zich al jaren voort-slepende strijd met de Hethieten om de hegemonie in Syrië. Aan het hof speelt verder de godsvader Eje, vermoedelijk een broer van de vroegere koningin Teje en misschien zelfs Toetanchamon's grootvader van moederskant, een belangrijke rol op de achtergrond. Om en nabij zijn 10e regeringsjaar sterft Toetanchamon; over de doodsoorzaak is niets bekend en speculaties dat hij zou zijn vermoord moeten waarschijnlijk naar het rijk der fabelen worden verwezen. Koningin Anchesenamou doet eerst een poging een diplomatiek huwelijk te sluiten met een Hethitische prins zodat die koning van Egypte kan worden, maar als deze na lang aarzelen naar Egypte afreist wordt hij onderweg vermoord. Eje neemt dan het koningschap over en na 4 jaar bestijgt uiteindelijk Horemheb de troon (zie verder van Dijk 2001, waar ook meer literatuur te vinden is).

De hervormingen zelf worden op de stèle duidelijk genoeg beschreven en behoeven hier geen uitvoerig commentaar. Herstel van de bestuurlijke en economische orde betekent in de eerste plaats herstel van de oude tempelcultus en met name die van de dynastieke god Amon in Thebe. De tempels worden heropend, nieuwe godenbeelden en processiebarken worden gemaakt en nieuwe priesters, gekozen uit de plaatselijke elite (en, zoals Horemheb later duidelijk maakt, ook uit het leger) worden geïnstalleerd; ook worden de tempels voorzien van overvloedige inkomsten en van personeel dat ten laste van het paleis komt. Aan het begin van deze lijst van maatregelen staat het maken van nieuwe processiebeelden van Amon en van Ptah, de god van de residentie Memphis. Hiermee is iets vreemds aan de hand. Zo'n godenbeeld rust in een schrijn op een draagbare processieboot; deze is voorzien van een aantal draagstangen die bij de processie op de schouders van de priesters rusten. De aantallen die in Toetanchamon's tekst worden genoemd zijn echter moeilijk voorstelbaar. Tijdens de 18e dynastie rustte de bark van Amon op drie van zulke draagstangen; Thoetmosis III vergrootte dit aantal tot vijf¹². Dertig priesters droegen deze bark, zes aan iedere draagstang. Blijkens de reliëfs van Toetanchamon in de colonnade van Luxor heeft de grote processiebark van Amon van Karnak die bij het Opet-feest naar Luxor wordt getransporteerd dan nog altijd vijf draagstangen, die van Moet en Chonsoe elk drie en die van de goddelijke koning zelf vier. Toetanchamon's mededeling dat hij het aantal draagstangen van Amon verhoogde van 11 naar 13 is dus bijzonder merkwaardig. Daar komt nog bij dat voor iedere uitbreiding van het aantal draagstangen de deuropeningen en poortdoorgangen in de tempel verbreed moesten worden; 13 draagstangen leveren bij een schouderbreedte van de priesters van 45 cm en een afstand van 5 cm tussen de rijen een totale breedte op van 6,5 m en dat is zelfs binnen de bepaald niet kinderachtige verhoudingen in de tempels van Luxor en Karnak te veel en van de bijbehorende omvangrijke aanpassingen in de bouw van deze tempels weten wij niets. Misschien moeten we de draagstangen van Amon, Moet en Chonsoe bij elkaar optellen ($5+3+3=11$), maar dat zou betekenen dat de reliëfs in Luxor de oude situatie weergeven, wat niet waarschijnlijk lijkt, en dat de vierde bark, die van de koning zelf, niet is meegeteld.

Tenslotte nog iets over de datering van de tekst. Jammergenoeg ontbreekt aan het begin van regel 1 het jaartal. De beschikbare ruimte laat meerdere mogelijkheden toe, maar „Regeringsjaar 1” past het best. Dit stuit echter op de moeilijkheid dat Toetanchamon aan het begin van zijn regering nog Toetanchaton heet en de door Horemheb gewijzigde cartouches duidelijke sporen van de nieuwe naam Toetanchamon bevatten. Meestal wordt aangenomen dat de naamsverandering

¹² Zie voor het volgende Legrain 1917. Merkwaardig genoeg noemt Legrain in zijn lange artikel de passage uit de Restauratiestèle nergens, terwijl hij deze stèle een aantal jaren eerder zelf had ontdekt en voor het eerst gepubliceerd.

samenvalt met het opgeven van Amarna als residentie en de terugkeer naar Memphis en Thebe, en die gebeurtenis situeert men vaak pas in Jaar 3 of zelfs 4. In sommige vertalingen wordt dan ook de voorkeur aan deze datering gegeven. Een andere optie is wel Jaar 1 te lezen, maar dat als antedatering te beschouwen¹³. Inmiddels is echter duidelijk geworden dat de verhuizing uit Amarna en daarmee vermoedelijk ook de naamsverandering al veel eerder plaatsvond, en wel tussen de wijnoogsten van Jaar 1 en 2¹⁴. Aangezien de wijnoogst aan het eind van de zomer viel dateert de Restauratiestèle dan van zo'n drie à vier maanden na die van Jaar 1. Aan het eind van de tekst wordt gezegd dat Toetanchamon „op deze dag”, d.w.z. op de aan het begin genoemde dag, in het paleis in Memphis was en daar bezit nam van de uraeus, de koningskroon. Dat lijkt een duidelijke verwijzing naar een kroningsceremonie te zijn, ook al was de koning natuurlijk al eerder, nog in Amarna, als Toetanchaton gekroond. „Jaar 1, 4e maand van het overstromingsseizoen, 19e dag” is dan de dag waarop de jonge koning zich in het aloude paleis in Memphis vestigde, de naam Toetanchamon aannam en een begin maakte met de restauratie.

LITERATUUR

Assmann 1983

J. Assmann, Königsdogma und Heilserwartung. Politische und kultische Chaosbeschreibungen in ägyptischen Texten, in D. Hellholm (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*, Tübingen, 345–377.

Bennett 1939

J. Bennett, The Restoration Inscription of Tut'ankamun, *JEA* 25 (1939) 8–15.

Davies 1995

B.G. Davies, *Egyptian Historical Records of the Later Eighteenth Dynasty*, fasc. 6, Warminster.

van Dijk 1993

J. van Dijk, Horemheb, Prince Regent of Tut'ankhamun, in *The New Kingdom Necropolis of Memphis. Historical and Iconographical Studies*, Groningen, 11–64.

van Dijk 1994

J. van Dijk, Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon, *Phoenix* 40 (1994) 62–78.

van Dijk 2000

J. van Dijk, The Amarna Period and the Later New Kingdom (c.1352–1069 BC), in I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 272–313.

van Dijk 2001

J. van Dijk, Toetanchamon: de contrarevolutie van een kind, *Phoenix* 47 (2001) 90–110.

Eaton-Krauss 1988

M. Eaton-Krauss, Tutankhamun at Karnak, *MDAIK* 44 (1988) 1–11.

¹³ Harris 1973.

¹⁴ Krauss 1978, 52–53; Eaton-Krauss 1990, 553 met n. 96.

Eaton-Krauss 1990

M. Eaton-Krauss, Akhenaten versus Akhenaten, *BiOr* 47 (1990) 541–559.

Freed e.a. 2000

R.E. Freed, Y.J. Markowitz, S.H. D'Auria, *Farao's van de Zon: Achnaton, Nefer-titi, Toetanchamon*, Leiden/Gent/Amsterdam.

Hari 1964

R. Hari, *Horemheb et la reine Moutnedjemet ou la fin d'une dynastie*, Genève.

Harris 1973

J.R. Harris, The Date of the 'Restoration' Stela of Tutankhamun, *GM* 5 (1973) 9–11.

Helck 1958

W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie*, Heft 22: *Inschriften der Könige von Amenophis III. bis Haremhab und ihrer Zeitgenossen*, Berlin.

Helck 1961

W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie. Übersetzung zu den Heften 17–22*, Berlin.

Krauss 1978

R. Krauss, *Das Ende der Amarnazeit*, HÄB 7, Hildesheim.

Lacau 1906–26

Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 34001–34186. Stèles du Nouvel Empire I, Le Caire.

Legrain 1905

G. Legrain, Notes d'inspection, XXVII: Le protocole de Toutankhamon, *ASAE* 6 (1905) 192.

Legrain 1907a

G. Legrain, La grande stèle de Toutankhamanou à Karnak, *RT* 29 (1907) 162–173.

Legrain 1907b

G. Legrain, Notes d'inspection, LII: Un duplicata de la grande stèle de Toutankhamanou à Karnak, *ASAE* 8 (1907) 256–258.

Legrain 1917

G. Legrain, Le logement et transport des barques sacrées et des statues des dieux dans quelques temples égyptiens, *BIFAO* 13 (1917) 1–76.

Leprohon 1985

Leprohon, R.J., The Reign of Akhenaten seen through the Later Royal Decrees, in *Mélanges Gamal eddin Mokhtar II*, BdÉ 97/2, Le Caire, 93–103.

Murnane 1995

W.J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, WAW 5, Atlanta, Georgia.

Schlögl 1989

H.A. Schlögl, *Echnaton — Tutanchamun: Fakten und Texte*, Wiesbaden.

Seeber 1976

C. Seeber, *Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten*, MÄS 35, München/Berlin.

Varille 1943

A. Varille, *Karnak I*, FIFAO 19, Le Caire.